

آثار همدلی در خانواده با تأکید بر آثار علامه مصباح یزدی (ره)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۲۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۱۶

مهدی ملکی^۷

چکیده

خانواده مهم‌ترین نهاد انسانی است که پایه و اساس آن بر محوریت روابط میان اعضای آن بنا شده است. یکی از مهارت‌های مهم در خانواده، همدلی است. همدلی در واقع صمیمت، یک‌دلی برای رسیدن به درک کردن خواسته‌ها، احساسات و باورهای یکدیگر است که سبب خواهد شد اثرات مثبتی در خانواده و استحکام آن نهاد شود. هدف از مقاله بررسی آثار همدلی در خانواده با تأکید بر آثار علامه مصباح یزدی (ره) است. آن چه که تحقیق حاضر را متمایز کرده است، اثرات همدلی را در آثار علامه مصباح یزدی (ره) مورد واکاوی قرار داده است. این مقاله با روش کتابخانه‌ای، ابتدا به ارائه‌ی تبیینی واژه شناسانه از مفهوم همدلی و خانواده پرداخت و سپس اشاره به همدلی در آیات و روایات کرده است. بعد از آن آثار همدلی را در خانواده با تأکید بر آثار علامه مصباح یزدی (ره) بیان کرده است که مهم‌ترین اثر آن افزایش روزی است و نیز تحکیم روابط بین زوجین، تقویت اعتماد به نفس و امنیت روانی، تقویت باورهای اعتقادی فرزندان و ... است. از این رو انسان با شناخت اثرات همدلی در خانواده می‌تواند به اعتماد به نفس، امنیت، احساس خوشایند افراد خانواده و استحکام بنیان خانواده رسد.

کلیدواژگان: آثار، همدلی، خانواده، علامه مصباح یزدی (ره).

^۷ دانش‌پژوه سطح سه حوزه علمیه قم، کارشناسی موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)،

.mahdimaleki@vysin@gmail.com

مقدمه

خانواده، کوچکترین نهاد اجتماعی است. هر فردی در خانواده‌ای به دنیا آمده است که نیاز به ارتباط با اعضای خانواده دارد. بی‌تردید محبت، مهربانی، صمیمیت و همدلی در قبال اعضای خانواده برای هر کدام از آنها اثرات لذت بخش و فراموش نشدنی دارد که در صورت نداشتن این عواطف مشکلات فراوانی برای خانواده رخ خواهد داد. اسلام دینی است که برای تمامی لحظات زندگی فرد سفارش‌هایی را داده است تا بر اثر آن بنیان مهم خانواده پایدار بماند. توصیه به همدلی، هم‌زبانی و رفع نیاز عاطفی اعضای خانواده از مهم‌ترین توصیه‌های دینی است. در ابتدای تشکیل خانواده نیاز است که زن و شوهر برای تقویت نقاط مشترک و برابرسازی توقعات خود از یکدیگر به همدلی نزدیک شوند تا از اثرات آن بهره‌مند شوند. به همین دلیل نیاز است تا آثار همدلی در خانواده مورد واکاوی قرار گیرد.

اهمیت پرداختن به این موضوع در این است که در عصر حاضر و مشکلات اقتصادی و تورم در جامعه بیشتر اعضای خانواده مشغول به کار در بیرون از منزل هستند. زمانی که نیاز به هم‌زبانی و همدلی دارند، در کنار یکدیگر نیستند. از این رو هر کدام از اعضا دچار مشکلات عدیدهای خواهند شد و برای رفع این نیاز به دیگران پناه خواهند برد در نتیجه سبب خواهد شد که بنیان خانواده متزلزل شود، از این رو ضرورت ایجاد کرده است تا آثار همدلی در خانواده با تاکید بر آثار علامه مصباح یزدی (ره) مورد واکاوی قرار گیرد.

در مورد پیشینه مساله با جستجو در سایت‌های علمی و معتبر مقالات با کلید واژه «همدلی» به آثار قابل توجهی رسیده است از جمله:

- مقاله «راهکارهای اجرایی ایجاد همدلی در خانواده از منظر قرآن و معصومین» به نویسندگی حسین فرخی و وحید مصطفی پور، در این مقاله به عواملی که سبب ایجاد همدلی در خانواده می‌شود پرداخته شده و مهم‌ترین آن‌ها خوش خلقی و احترام متقابل؛ عفو و چشم‌پوشی است.

- مقاله‌ی «صمیمیت و همدلی بین اعضای خانواده و عوامل موثر بر آن» به نویسندگی محمد حسین پناهی و منصوره زارغان، که به صورت میدانی و حدود ۴۰۰ خانواده جمع آوری شده است قوی‌ترین رابطه همدلی را تأمین‌نیازهای خانواده به دست آورده‌اند.
- مقاله‌ی «اصول و مبانی همدلی در خانواده از دیدگاه قرآن و روانشناسی»؛ به نویسندگی زینب خلیلی و مهدی باکویی به اصول و مبانی همدلی و ضرورت و اهمیت این مبحث پرداخته‌اند.

وجه تمایز مقاله‌ی حاضر با مطالعات پیشین در این است که مقاله‌ی حاضر با هدف شناخت همدلی در آیات و روایات و همچنین شناخت آثار همدلی در خانواده با تأکید بر آثار علامه مصباح یزدی (ره) به روش توصیفی-تحلیلی و ابزار کتابخانه‌ای پرداخته است. با توجه به اهمیت موضوع همدلی در خانواده مسئله اساسی این پژوهش عبارت است از: آثار همدلی در خانواده با تأکید بر آثار علامه مصباح یزدی (ره).

۱. مفهوم شناسی

۱،۱، همدلی

۱،۱،۱، معنای لغوی: همدلی در لغت به معنای یک رأی و اندیشه، متفق، متحد بودن، و همچنین صمیمی بودن معنا شده است (عمید، فرهنگ فارسی عمید، ۱۳۸۵: ص ۹۹؛ معین، فرهنگ معین، ۱۳۸۱: ص ۵۱۰).

در فرهنگ لغات برای مفهوم لغوی همدلی گفته شده است که: «همدلی را به هم دل بودن، صمیمیت، یک دلی معنی کرده و آنکه از نظر روحی و عاطفی با کسی توافق و همفکری داشته باشد» (معین، فرهنگ معین، ۱۳۸۱: ص ۲۳۹).

راغب در المفردات، در باره همدلی می‌گوید: «پیوند دلی و انس شدید» (راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ۱۶۶۵: ص ۲۸).

۲،۱،۱، مفهوم اصطلاحی: امام رضا(ع) درباره مفهوم همدلی می فرماید: «اگر بخواهیم بر اساس آموزه های اسلامی واژه ای معادل با همدلی را بیان کنیم شاید بهترین واژه «تألیف قلوب» باشد» (مجلسی، بحارالانوار، ۱۳۸۶: ص ۹۹).

تجربه ای عاطفی است که به موجب آن انسان خود را با آنچه می بیند یکسان می پندارد و از این طریق احساسات، خواسته ها، ایده ها، کنش ها و کلا حرکات و حالات موضوع دیده شده، سهیم می شود (معین، فرهنگ معین، ۱۳۸۱: ج ۶، ص ۲۰۰).

همدل یعنی داشتن احساس های قلبی مشابه همدلی با یک فرد یعنی درک احساس های قلبی اون فرد به شکلی که عواطف و احساس های درونی اش درک بشود. همدلی یک عمل لازم حمایتی برای افراد حساب می شود که به آنان کمک می کند تا مراحل بحرانی زندگی را به خوبی بگذرانند (راغب اصفهانی، المفردات فی الغریب القرآن، ۱۲۳۰: ص ۱۶۶۵). در قرآن مجید هم به صورت مستقیم و غیر مستقیم با واژگانی چون «واحد فالف بین قلوبکم»، «لا تنازعوا»، «لا تتبعوا السبل»، «تفرقا بین المومنین» آمده و هشدارهایی برای عدم تحقق و امیدهایی برای تحقق وحدت و همدلی آورده است.

۲،۱، خانواده

۱،۲،۱، معنای لغوی: «خانواده» در لغت فارسی عبارت است از «خاندان، دودمان، تبار، دوده، اهل خانه، اهل البیت، قبیله بزرگ و مشهور» (معین، فرهنگ معین، ۱۳۶۰: ج ۱، ص ۱۳۹۴)؛ (دهخدا، فرهنگ دهخدا، ۱۳۸۵: ج ۱، ص ۱۰۷۸).

در زبان عربی واژه هایی نظیر «اهل، عیال، بیت، اسرا، سلاله و اهل بیت» در بر گیرنده همان معانی است که در زبان فارسی ذکر شده است. مانند: کلمه «اهل» که به معنای همسر، ساکنان خانه، (فراهیدی، العین، ۱۳۸۱: ج ۴، ص ۲۶۶۵). اهل خانه، خانواده و خویشاوندان (ابن منظور، لسان العرب، ۱۴۱۴: ج ۱۱، ص ۲۸). آل و پیروان و تابعان اوست (طریحی، مجمع البحرین، ۱۳۷۵: ج ۵، ص ۲۱۴).

به گفته اهل لغت «اهل» در صورتی استعمال می‌شود که میان یک عده افراد، پیوند جامعی بوده باشد. (قرشی، قاموس قرآن، ۱۳۷۱: ج ۱، ص ۱۳۵):

۱، ۲، ۲، ۱، معنای اصطلاحی: براساس اصول و ارزش های اسلام خانواده نهاد مقدسی است که بر اساس ضوابط معقول و مشروع زوجین زن و مرد، بنیان نهاده می‌شود و در آن دوام و استمرار صمیمیت، عواطف و حقوق متقابل و مشترک برقرار بوده و کار کرد اصلی آن، توالد و تناسل، تربیت نسل جدید و سکون و آرامش اعضا بوده و قیومت آن نیز برعهده ی مرد می‌باشد. (قائمی، خانواده و مسائل همسران جوان، ۱۳۷۳: ص ۷).

۲. اهمیت همدلی در آیات و روایات

از جمله مفاهیمی که در آموزه های اسلامی بر آن تأکید شده موضوع همدلی است. آیات و روایات فراوانی وجود دارد که به فضیلت و اهمیت همدلی اشاره کرده و فضیلت آن را از بسیاری عبادات بیشتر شمرده است. در اینجا به برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

۱. خداوند متعال در سوره مائده می‌فرماید: «وتعاونوا علی البر و التقوی و لاتعاونوا علی الثم و العدوان؛ و همواره در راه نیکی و پرهیزکاری باهم تعاون و همکاری کنید، و هرگز در راه گناه و تعدی، همکاری ننمایید» (سوره مائده، آیه ۲).

۲. پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: رفع گرفتاری و همدلی با مردم بهتر از روزه و اعتکاف یک ماه است (حر عاملی، وسائل الشیعه، ۱۳۷۰: ج ۱۱، ص ۵۶۶).

۳. امیرالمومنین (ع) می‌فرماید از پیامبر (ص) شنیدم که فرمود: کسی که یک مشکل از مومن رفع کند، مثل کسی است که تمام عمرش را عبادت کرده است (همان، ج ۱۱، ص ۵۷۸).

۴. امام صادق (ع) می‌فرماید: قضای حاجت مومن از آزادی هزار بنده و از هزار اسب سواری که به جنگ می‌روند فضیلتش بیشتر است (همان، ج ۱۱، ص ۵۸۰).

۵. امام علی (ع) می‌فرماید: بر شماست که یکدیگر را نصیحت کنید و نیکو همکاری نمایید درست است که هیچکس نمی‌تواند حق اطاعت خداوندی را چنان که باید بگذارد،

لکن به قدر توان، حقوق الهی را رعایت کند و یکی از واجبات الهی، یکدیگر را به اندازه توان نصیحت کردن، و برپاداشتن حق، و یاری دادن به یکدیگر است (نهج البلاغه، خ ۲۱۶).
با توجه به روایاتی که در فضیلت همدلی ذکر شد، در می‌یابیم که این صفت فضیله از جمله صفاتی است که مورد توجه و تاکید بسیاری از طرف ائمه معصومین (ع) بوده است؛ چرا که یاری رساندن به مومن از جمله عباداتی است که مورد رضایت خداوند است، به همین دلیل از بسیاری عبادات با فضیلت‌تر و مهم‌تر شمرده شده است.

۳. آثار ایجابی همدلی در خانواده با تأکید بر آثار علامه مصباح یزدی

۳-۱. افزایش روزی

خانواده ای که در آن رحمت و رأفت حاکم باشد، زمینه بارش رحمت الهی را بر خود هموار می‌کنند. یکی از مصداق‌های رحمت خداوند، توسعه رزق خانواده است. امام صادق علیه السلام در این زمینه فرموده اند: «أَيُّمَا أَهْلٍ بَيْتٍ أُعْطُوا حَظَّهُمْ مِنَ الرَّفْقِ فَقَدْ وَسَّعَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ فِي الرِّزْقِ وَالرَّفْقُ فِي تَقْدِيرِ الْمَعِيشَةِ خَيْرٌ مِنَ السَّعَةِ فِي الْمَالِ وَالرَّفْقُ لَا يَعْجِزُ عَنْهُ شَيْءٌ وَالتَّبَذِيرُ لَا يَبْقَى مَعَهُ شَيْءٌ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ رَفِيقٌ يُحِبُّ الرَّفْقَ؛ به هر خانواده ای که سهم آنان از رفق [و همدلی] هدیه شده باشد [و با یکدیگر با مدارا و ملایمت رفتار کنند]، خداوند حتما رزق آنان را افزایش خواهد داد. در تقدیر معیشت [همدلی و] مدارا بهتر از ثروت زیاد است. با رفق [در زندگی] هیچ کمبودی وجود ندارد و با ولخرجی، هیچ چیزی باقی نمی‌ماند. خداوند عزیز و با جلال اهل رفق [و مدارا] است و رفق را دوست دارد». (عزیزان، مهدی، ۱۳۸۶: عوامل افزایش روزی، مجله مبلغان، ش ۱۰۱، ص ۹۱).

۳-۹. احساس خوشایند افراد خانواده

یکی از آثار مهم همدلی در خانواده رضایت و خشنودی افراد خانواده و دیگران است. شخص همدل با همدلی خویش، موجب شادی و سرور مؤمن می‌شود و بدین جهت از وعده‌ها و پاداش‌های ارزشمند الهی، مانند خشنودی خداوند و پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم)، یاری خدای تعالی در دنیا: «إِنَّ اللَّهَ فِي عَوْنِ الْمُؤْمِنِ مَا دَامَ الْمُؤْمِنُ فِي عَوْنِ أَخِيهِ

المؤمن « پیروزی بر شیطان و ورود به بهشت: « من صالح الأعمال البر بالإخوان و التخی فی حوائجهم و فی ذلک...» و ثوابی معادل په هزار سال عبادت، بهره مند می گردد. پیامبر(صلی الله علیه و آله وسلم) در این باره می فرمایند: «من سعی فی حاجه أخیه المؤمن فکأنما عبد الله تسعة آلاف سنه صائماً نهاره، و قائمه ليله»؛ کسی که در رفع نیاز برادر مؤمنش تلاش کند، مانند این است که نه هزار سال، خداوند را عبادت کرده است؛ درحالی که روزهایش را روزه گرفته و شبهایش را به عبادت به پا خاسته است». امام صادق(ع) از پ پیامبر(ص) نقل می کند: مردم عیال خدا هستند، محبوب ترین مردم نزد خدا کسی است که به خانواده خدا نفع برساند و خوشی وارد کند(حر عاملی، وسائل الشیعه، ۱۳۷۰: ج ۱۱، ص ۵۶۳).

همدلی در خانواده باعث پیشگیری بسیاری از رفتارهای ناخوشایند می شود و در طرفین احساس خوشایند و مثبت به وجود می آورد.

۳-۳. تحکیم روابط بین زوجین

اصل همکاری و به تبع آن همدلی و همسویی از امور مهم و اساسی است که در اسلام بر آن تأکید شده است. زن و مرد در خانواده و با هدف تحکیم آن بایستی با هم همکاری و همدلی کنند.

همدلی یا همنوایی یکی دیگر از راههای ابراز محبت است. به تحکیم روابط همسری کمک بسیاری می کند. شما می توانید به همسران بفهمانید که واقعاً او را درک می کنید و با چهره خودتان به او نشان دهید که احساسی مشابه حس او را دارید. امام باقر(ع) می فرماید: خوبی دنیا جز در پیوند با برادران و آشنایان نیست (مجلسی، بحارالانوار، ۱۴۴۰: ج ۴۶، ص ۲۹۱).

اصل همکاری، چنان که بدیهی و آشکار است، نباید همه کارهای خانه بر شانه زن سنگینی کند و مرد هیچ کمک و یآوری نکند، و یا به عکس، همه کارهای بیرون بر عهده مرد باشد و در اموری که از توان و عهده زن برمی آید، زن هیچ گونه کمک نکند. تقسیم

کارها خوب است و بدیهی‌ترین و بهترین تقسیم آن است که از در خانه به بیرون به عهده مرد باشد و از در خانه به درون همگی کارها به عهده زن.

امیر مؤمنان (ع) که در زندگی مشترک خود این تقسیم را طرح و اجرا کردند، با این حال چنان نبود که در خانه دست به هیچ کاری نزنند و هیچ‌گونه همکاری و معاونتی با همسر خود، حضرت فاطمه زهرا (ع) نداشته باشند. آن حضرت در محیط خانه همیشه همکاری می‌کردند و به یاری همسرشان می‌شتافتند. عدس پاک می‌کردند؛ جارو می‌زدند؛ و فرزندان را نگه می‌داشتند. رسول خدا (ص) به امیر مؤمنان (ع) فرموده‌اند: یا عَلِيُّ لَا يَخْدُمُ الْعِيَالُ إِلَّا صَدِيقٌ أَوْ شَهِيدٌ (محدث نوری، مستدرک الوسائل، ۱۳۶۸: ج ۱۳، ص ۴۹)؛ ای علی، هرگز کسی به خانواده خود کمک نمی‌کند مگر آن که صدیق یا شهید باشد. در روایت آمده است: وَ أَيْمًا امْرَأَةٍ خَدَمَتْ زَوْجَهَا سَبْعَةَ أَيَّامٍ غَلَقَ اللَّهُ عَنْهَا أَبْوَابَ النَّارِ (حرعاملی، وسائل الشیعه، ۱۳۷۰: ج ۲۰، ص ۱۷۲)؛ زنی که هفت روز به شوهر خود خدمت کند، خداوند هفت در جهنم را به روی او می‌بندد.

در دوگانگی‌هایی که معمولاً در خانواده رخ می‌دهد، بهترین راه آن است که زن و مرد همفکری کنند و راهی را برگزینند که عقل می‌پسندد. البته این طبیعی است که هر کسی خواسته‌ها و باورهای ویژه‌ای داشته باشد و دو همسر دارای خواسته‌ها و اندیشه‌های ناهمگون باشند؛ اما در بسیاری موارد، همسران می‌توانند با همفکری خواسته‌ها و نظریات خود را هماهنگ کنند و از تعارض آنها بکاهند. بنابراین، بهترین راه حل اختلاف‌های خانوادگی، این است که زن و شوهر همفکری صمیمانه و همدلی داشته، خیرخواه هم باشند، یکدیگر را درک کنند و درباره دلیل‌ها و باورهای یکدیگر بیندیشند، هوس‌ها و خودخواهی‌ها را کنار گذارند و هر دو، به حکم عقل گردن نهند؛ به‌ویژه که در خانواده مسائلی پیش می‌آید که ارتباط بسیاری با زن دارد و اگر مرد، به تنهایی و بدون توجه به نظر همسرش درباره آنها تصمیم بگیرد، مشکلاتی در خانواده پدید خواهد آمد.

گفتنی است که لزوم و ارزندگی کنکاش با همسر در کارها و تصمیمات، مربوط به خانواده است و در کارهایی که مربوط به خانواده نیست، مشورت با همسر، از آن جهت که همسر است، نقشی ندارد (مصباح یزدی، انسان سازی در قرآن، ۱۳۹۳: ص ۳۲۴).

از ویژگیهای بارز یک بانوی مسلمان، همراهی و همدلی با شوهر است. او برای گرم نگه داشتن کانون خانواده، و استحکام روابط بین اعضای آن، همواره کنار همسر و پشتیبان اوست. امام باقر (ع) فرمود: «علی (ع) و فاطمه زهرا (س) برای همدلی بیشتر در نظام خانواده به حضور رسول خدا (ص) رفتند تا رهنمودی بگیرند. رسول خدا (ص) حضرت فاطمه (س) را به کارهای درون خانه گماشت و کارهای بیرون را به علی (ع) واگذار کرد. بعد از این رهنمود شایسته، حضرت زهرا (س) با خوشحالی اظهار داشت: «فَلَا يَعْلَمُ مَا دَاخَلَنِي مِنَ السُّرُورِ إِلَّا اللَّهُ يَا كَفَائِي رَسُولُ اللَّهِ (ص) تَحْمِلُ رِقَابَ الرَّجَالِ؛ جز خداوند متعال کسی نمی داند که از این تقسیم کار چقدر خوشحال شدم؛ زیرا رسول خدا (ص) مرا از انجام کارهایی که مربوط به مردان است، بازداشت.» (پاک نیا، عبدالکریم، ۱۳۹۷، درسهایی از حضرت زهرا (علیه السلام)، مجله مبلغان، ص ۹۴).

حضرت زهرا (س) چنان به همسر گرمی خود علاقمند بود و با آن حضرت همدلی داشت که بعد از وقایع تلخ ماجرای سقیفه و فدک که دل زهرا (س) را شکستند و به خانه اش حمله کردند، آن گاه که حضرت علی (ع) وارد منزل شد و فرمود: «فاطمه جان! ابوبکر و عمر در پشت در اجازه ملاقات می خواهند؟ نظرت در این باره چیست؟ حضرت با آن همه خون دلی که از آنان داشت، با کمال تواضع فرمود: «الْبَيْتُ بَيْتُكَ وَالْحُرَّةُ زَوْجَتُكَ أَفْعَلْ مَا تَشَاءُ؛ علی جان! خانه خانه توست و من همسر تو هستم؛ هر آنچه می خواهی انجام بده!» (تبریزی، کریم، ۱۳۸۶، درسهایی از حضرت فاطمه (علیه السلام) برای زنان، مجله مبلغان، ش ۹۲، ص ۱۳).

۳-۴. تقویت اعتماد به نفس

- از دیگر آثار مهم همدلی در خانواده یا فردی که با او همدلی می شود، تقویت اعتماد به نفس افراد می باشد. برای محافظت از این دستاورد، می توان اقدامات ذیل را انجام داد:
۱. توجه کافی دیگران (همسر و فرزندان به شخص همدلی شونده
 ۲. یادآوری نعمتها؛ در آموزه های دینی، تأکیدهای فراوانی بر یادآوری نعمتهای

مشاهده

- می شود که می توان یکی از آثار آن را ایجاد خودباوری و اعتماد به نفس دانست.
- قرآن کریم در برخی آیات خویش به یادآوری نعمتهای الهی توصیه کرده و گاه، ثمره این یادآوری را پیروزی و رستگاری معرفی می کند: «... فاذكروا آلاء الله لعلکم تفلحون (اعراف، ۶۹)؛ پس نعمت های الهی را به یاد آورید؛ باشد که رستگار شوید» یاد کردن نعمت ها در احادیث معصومان علیهم السلام نیز تأکید شده است. پیامبر (صلی الله علیه و آله وسلم) در روایتی می فرمایند: «تفکروا فی آلاء الله...؛ در نعمتهای الهی تفکر کنید...» (مجلسی، بحار الانوار، ۱۴۴۰: ج ۶۸، ص ۳۲۲). امیرمؤمنان علی علیه السلام نیز چنین تفکری را عبادتی ویژه دانسته اند: «التفکر فی آلاء الله نعم العبادۃ: تفکر در نعمت های الهی، چه خوب عبادتی است» (تمیمی، تصنیف غررالحکم و دررالکلم، ۱۴۱۰: ج ۱، ص ۳۹)
۳. به فراموشی سپردن ناکامی ها؛
 ۴. مرور موفقیتها؛
 ۵. پرهیز از منفی بافی و منفی گرایی

نقطه مقابل منفی گرایی، مثبت اندیشی است که تأثیر قابل توجهی در ایجاد اعتماد به نفس دارد. در فرهنگ دینی از مثبت اندیشی با واژه «تفال» (فال نیک زدن) و «حسن ظن» (خوش بینی) یاد می شود. از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم نقل است که حضرت به فال نیک توصیه می فرمود: «تفألوا بالخير، تجدوه؛ فال نیک بزید تا نیکی را بیابید». موضوع

مثبت اندیشی نسبت به خدای تعالی در فرهنگ اسلامی آنقدر حائز اهمیت است که در کتابهای فقهی نیز «معروف» به شمار می آید و لذا مردم را به ترویج و امر به آن ترغیب می نماید (سیستانی، منهاج الصالحین، ۱۴۱۷: ص ۴۲۱).

وحدت و همدلی، صمیمیت و صفا، و دوری از تفرقه و اختلاف، طبعاً شوکت و عظمت، و عزت و افتخار در پی خواهد داشت (مصباح یزدی، فلسفه اخلاق، ۱۳۸۶: ص ۱۶۶).

۳-۸، تقویت باورهای اعتقادی فرزندان

زوجین در سایه همدلی و ایمان می‌توانند بستر مناسبی را برای رشد و شکوفایی فرزندان خود فراهم کنند و در پرتو کانون گرم و پر محبت خانواده تمامی فراز و نشیب‌های زندگی را برای عبور فرزندان خود هموار سازند و آنها را از گذرگاه‌های دشوار زندگی به سوی رشد و تعالی رهنمون گردند (کوثری، بهداشت روانی خانواده، ۱۳۹۰: ج ۱، ص ۱۲).

حق تعلیم دین و آموزه های دینی، یکی از حقوق فرزندان است که قطعاً به ایجاد همدلی کمک می کند؛ چرا که داشتن باورهای مشترک، از ارکان همدلی است. آموزش معارف دینی، باورهای مشترک را تقویت می کند؛ البته این معارف باید با فطرت پاک و خداجوی فرزندان، موافق باشد. فرزندان که در خانواده به صورت علمی و عملی با آموزه های دینی آشنا شوند، به وحدت رویه فکری و عملی می رسند؛ گویا اهل خانواده براساس منشوری واحد می اندیشند و عمل می کنند. شنیدن درس دین و زندگی از زبان والدین، برای فرزندان

جذابتر و دلنشین تر است؛ زیرا والدین درس را با چاشنی محبت و عاطفه بیان می کنند، آن هم محبت و عاطفه ناب و خالص. از دیگر نکات مطرح در این زمینه، ضرورت گفتگوی مداوم والدین و فرزندان است که در تقویت همدلی میان اعضا تأثیر زیادی دارد. انسان ذاتاً به گفتگو با دیگران تمایل دارد. این کار، موجب سبکی و راحتی می شود و شاید این احساس، ناشی از حس نیاز به همدلی باشد. معجزه گفتگو باعث می شود که افراد، مشکلات و توقعات و انتظارات خودشان را بیان کنند و علاوه بر شناخت بهتر و دقیق تر از

یکدیگر، برخی سوء تفاهم های احتمالی را نیز برطرف کنند. خاصیت مهم گفتگوی اعضای خانواده، برقراری رابطه احساسی و عاطفی است که زنان و فرزندان بیشتر به این رابطه عاطفی احتیاج دارند. متأسفانه مردان غالباً درباره این امر غفلت می کنند که ناراحتی و شکوه زنان را به همراه دارد. کارهای روزانه فرزندان باید برای والدین مهم و جذاب باشد و از شنیدن آن استقبال کنند.

۳-۵. بهبود روابط خانوادگی

همدلی روابط درون خانوادگی را بهبود می بخشد و به ایجاد رفتارهای حمایت کننده و پذیرنده نسبت به سایر افراد دیگر خانواده منجر می شود.

نیرومندترین عامل دوام و رشد خانواده، عاطفه و محبت و همدلی اعضای خانواده به یکدیگر است. بنابراین، به حکم عقل، اگر زندگی خانوادگی، ضرورت داشته باشد، بهترین عامل برای استحکام و بقای آن، برانگیختن عواطف متقابل افراد خانواده، نسبت به یکدیگر است (مصباح یزدی، اخلاق در قرآن، ۱۳۹۴: ص ۴۱).

«... فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَ تَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا وَإِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ» (سوره بقره، آیه ۲۳۳)؛ «... حال اگر پدر و مادر بخواهند روی توافق و مشورتشان (فرزند را قبل از موعد مقرر) از شیر بگیرند بر آنها گناهی نیست و اگر بخواهید برای شیر دادن اولادتان دایه طلبید بر شما گناهی نیست در صورتی که آنچه را که باید بدهید به نیکی و معروف پردازید و از خدا پروا کنید و بدانید خدا به آنچه می کنید بیناست.»

در اختلاف های خانوادگی، بهترین راه آن است که زن و مرد، همفکری کنند و راهی را برگزینند که عقل می پسندد. البته این طبیعی است که هر کسی خواسته ها و نظریه های مخصوص به خود را داشته باشد و دو همسر، دارای خواسته ها و نظریه های متعارض باشند؛ اما در بسیاری موارد، همسران می توانند با همفکری و مشورت، خواسته ها و نظریات خود را هماهنگ کنند و از تعارض آن ها بکاهند و هر دو به حکم عقل گردن نهند؛ به ویژه که در

خانواده مسائلی پیش می‌آید که ارتباط بسیاری با زن دارد و اگر مرد، خود، به تنهایی و بدون توجه به نظر همسرش، درباره آن‌ها تصمیم بگیرد، مشکلاتی در خانواده به وجود خواهد آمد. به عنوان نمونه، قرآن به مسأله تغذیه کودک شیرخوار اشاره می‌کند و در این آیه می‌فرماید مرد و زن در چنین مسائلی که حل آن نیازمند کمک هر دو است، باید با هم مشورت و مصلحت‌اندیشی کرده، تصمیم درست و مناسبی بگیرند. مادر باید دو سال، به بچه خود شیر بدهد؛ اما اگر والدین پس از مشورت به این نتیجه رسیدند که کودک خود را پیش از آن از شیر بگیرند و بر اساس تشخیص مصلحت کودک، این‌گونه تصمیم گرفتند، اشکالی ندارد (مصباح یزدی، اخلاق در قرآن، ۱۳۹۴: ص ۷۹).

اعضای خانواده اعم از زن و شوهر یا فرزندان باید برای رسیدن همدیگر به حقیقت صحیح توحیدی و کمال‌نهایی یاور همدیگر باشند؛ همانگونه که در ماجرای توبه حضرت آدم و حوا مشاهده می‌گردد؛ زمانی که خداوند به حضرت آدم و همسرش حوا دستور داد که در بهشت سکونت اختیار کنند، نخستین تکلیف و امر و نهی پروردگار به این صورت صادر شد که شما از هر نقطه‌ای و از هر درختی از درختان بهشت که می‌خواهید تناول کنید، اما به این درخت معین نزدیک نشوید که از ستمگران خواهید بود. سپس شیطان که بر اثر سجده نکردن رانده در گاه خدا شده بود و تصمیم قاطع داشت تا آنجا که می‌تواند از حضرت آدم انتقام بگیرد و در فریب آنان بکوشد و نیز به خوبی می‌دانست که خوردن از درخت ممنوع، باعث رانده شدن از بهشت خواهد شد، در صدد وسوسه آنان برآمد و برای رسیدن به این مقصود، انواع دامها را بر سر راه آنان گسترده و بالاخره حضرت آدم و حوا را فریفت و حضرت آدم و همسرش از آن درخت ممنوع چشیدند و بلافاصله لباسهایشان از تنشان فرو ریخت و اندامشان آشکار گشت؛ در این موقع از طرف خداوند ندا رسید که مگر من شما را از آن درخت نهی نکردم، مگر به شما نگفتم که شیطان دشمن آشکار و سرسخت شما است، چرا فرمان مرا به دست فراموشی سپردید و در این گرداب سقوط کردید؟ هنگامی که حضرت آدم و حوا، به نقشه شیطانی ابلیس، واقف شدند و نتیجه کار خلاف خود را دیدند به

فکر جبران گذشته افتادند و نخستین گام را اعتراف به ظلم و ستم بر خویشان، در پیشگاه خدا قرار دادند و گفتند (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۴: ج ۶، ص ۱۲۶-۱۱۵)؛ «پروردگارا! ما بر خویشان ستم کردیم و اگر ما را نیامرزی و رحمت خود را شامل حال ما نکنی، از زیانکاران خواهیم بود» (سوره اعراف، آیه ۲۳) دعای حضرت آدم و حوا در کنار همدیگر و آگاهی مشترک آنها به اغواگری شیطان بیانگر همراهی و همدلی زن و شوهر برای رسیدن به زندگی مطلوب و کمال نهایی هستند و می توانند به عنوان خانواده ای متعالی در رسیدن به اهداف خانواده باشند.

مورد دیگر این همدلی مربوط به حضرت ابراهیم و هاجر (علیهما السلام) می باشد؛ فارغ از روایاتی که درباره ساره همسر حضرت ابراهیم (ع) و هاجر وجود دارد (مازندرانی، مناقب آل ابی طالب، ۱۳۸۸: ج ۱۲، ص ۴۰۹-۵۱۳) برخی آیات به تعامل واقعی بین همسر و آن حضرت اشاره می کنند؛ از جمله در زمانی که به دستور خدا هاجر را با فرزند خردسالش در سرزمین بی آب و علف مکه ساکن می کند و دست به دعا بر می دارد که پروردگارا من [یکی از] فرزندانم را در دره ای بی کشت نزد خانه محترم تو سکونت دادم پروردگارا تا نماز را به پا دارند پس دلهای برخی از مردم را به سوی آنان گرایش ده و آنان را از محصولات [مورد نیازشان] روزی ده باشد که سپاسگزاری کنند (سوره ابراهیم، آیه ۳۷) این آیه نهایت همکاری هاجر را با ابراهیم نشان می دهد، علاوه بر اینکه در موقع قربانی نمودن فرزندی که با سختی بزرگ کرده است (سوره صافات، آیات ۱۰۱-۱۱۰)؛ با مراتب بالاتری از آن شخصیت مواجه هستیم که همچون ابراهیم و اسماعیل علیهما السلام تسلیم فرمان خداست و جزع و بی تابی نمی کند (میدی، کشف الاسرار و عدة الابرار، ۱۳۷۱: ج ۸، ص ۲۹۱).

۱- نگاهی به خانواده های نا اهل و غیر متعالی ذکر شده در قرآن هم بیانگر آن است که همانطوری که همراهی در امور معنوی و یکتاشناختی در رسیدن به معنویت تأثیر دارد، همراهی خانواده ها در گناه نیز باعث خذلان و عذاب الهی می گردد؛ از جمله خانواده های که به علت همراهی همدیگر در آتش دوزخ خواهند سوخت ابولهب و

همسرش است که به آزار و اذیت رسول خدا پرداختند و تا جایی این آزار پیش رفت که سوره مسد در مورد آنها نازل شد (قمی، تفسیر قمی، ۱۴۰۴: ج ۲، ص ۴۴۸؛ واحدی نیشابوری، اسباب نزول القرآن، ۱۴۱۱: ص ۴۴۸-۴۴۹) و به این زن و شوهر وعده آتش داد: «بریده باد دو دست ابولهب و مرگ بر او باد؛ دارایی او و آنچه اندوخت سودش نکرد؛ بزودی در آتشی پرزبانه درآید؛ و زنش آن هیزم کش [آتش فروز]؛ بر گردنش طنابی از لیف خرماست» (سوره مسد، آیات ۱-۵).

۳-۶. تقویت امنیت روانی

خدای متعال ایجاد محبت و همدلی بین زن و شوهر را از نشانه های خود دانسته، می فرماید: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً» (سوره روم، آیه ۲۹)؛ یکی از نشانه های خداوند این است که برای شما از جنس خودتان همسرانی آفرید تا در کنارشان بیارامید و میان شما و همسرانتان مودت و رحمت برقرار ساخت. براساس بینش اسلامی، پیوند میان زن و مرد فراتر از یک غریزه بوده، منشأ فطری و الهی دارد که از سرشت آدمی ناشی می شود. دستگاه عظیم خلقت چنان زوجین را به هم علاقه مند ساخته است که حاضرند برای رفاه حال دیگری، رنج و زحمت را به جان خود بخرند تا همسر در آسایش زندگی کند. آفریدگار بشر کاری کرده است که خودخواهی و تکروی در محیط خانواده به خدمت و همکاری تبدیل شود. وقتی زن و مرد عقد همسری بستند و قرار گذاشتند که یک عمر با هم زندگی کنند، خود به خود عواطف خاصی نسبت به یکدیگر پیدا می کنند. این گونه روابط عاطفی بین آن دو، هم در تکوین و هم در تشریح موردنظر پروردگار است و هدف خداوند این است که بین زن و شوهر، مهر و محبت برقرار باشد تا در کنار هم احساس امنیت و آرامش نمایند (مصباح یزدی، اخلاق در قرآن، ۱۳۹۴: ص ۲۸).

از این نظر، قوی ترین عامل دوام و رشد خانواده، «عاطفه» و محبت اعضای آن به همدیگر است و همه وظیفه دارند این عامل را تقویت کنند؛ به ویژه مرد خانواده، که

سرپرستی اعضای را به عهده دارد، باید فضای همدلی و همکاری را در محیط خانواده پدید آورد و اگر احیاناً نارسایی یا کدورتی بین آن ها پدید آمد، بلافاصله به چاره و درمان آن بپردازد. به قول شهید مطهری، اگر علاقه زن به شوهر از بین رفت، خانواده به صورت بیمار نیمه جان درمی آید و اگر علاقه شوهر به زن خاموش شد، مرگ حیات خانوادگی فرا می رسد (مطهری، مجموعه آثار، ۱۳۸۵: ج ۱۹، ص ۳۰).

وحدت و همفکری زوجین، توان آنها را در غلبه بر مسائل و مشکلات مضاعف می کند زیرا هر یک از منظر خاصی به مسائل زندگی می نگرد و لذا امکان دستیابی آنها به یک دید جامع، بیشتر می شود، همدلی دریچه ای برای خروج فشارهای درونی یا برون ریزی هیجانی است و بیان دردها، موجب تصفیه روح و روان و تداوم زندگی می شود (مدیریت خانواده، ۱۳۹۱، ص ۱۰۵).

دوستی همسران، از بهترین آرامش بخش های روان آدمیان است. اگر میان همسران، رفاقت و همدلی نباشد، نه سکینتی حاصل می شود و نه مودتی و نه رحمتی؛ بلکه برعکس، با ناسازگاری همسران، خانه و کاشانه ایشان یا خشک و سرد و بی روح است یا معرکه کار و زار است و چندان جار و جنجال و دشمنی ورزی و کینه توزی. بسیاری از افسردگی ها و بیماری های اعصاب و روان، از این ناحیه دامنگیر آدمیان می شود؛ چه خود زن و شوهر و چه فرزندان و نزدیکان شان.

طبیعت اولی و خاصیت ذاتی ازدواج و پیوند زن و مرد و زیستن همسران در کنار یکدیگر، آرامش آور است، و محبت و مهربانی، از ثمره ها و پیامدهای این پیوند مقدس است. اگر آدمیان، این پدیده و رخداد فرخنده را به همان طبیعت اصلی اش باقی بگذارند، به یقین، سعادت آفرین خواهد بود (مظاهری، علی اکبر، ۱۳۸۸، همدلی و سازگاری؛ رمز سعادت زوجین، مجله پیام زن، ش ۲۰۷، ص ۸۰).

۴. آثار سلبی همدلی در خانواده با تأکید بر آثار علامه مصباح یزدی

۴-۱. عدم احساس تنهایی و رهایی از ضربه های روحی

یکی از آثار مهم همدلی این است که طرف مقابل، احساس تنهایی نمی‌کند. استمرار در همدلی کردن با همسر و فرزندان چنین ثمره‌ای دارد و آنان را به این باور می‌رسند که در سختی‌های زندگی یار و پشتوانه محکمی دارند. زیرا استمرار و تداوم در هر کار نیکی، پسندیده است و در به ثمر نشستن آن نقش مهم و انحصاری ایفا می‌کند. جایگاه استمرار در عمل به گونه‌ای است که امام باقر (علیه السلام) می‌فرمایند: «حب الأعمال إلی الله عز و جل ما داوم علیه العبد، و إن قل؛ محبوبترین کارها نزد خداوند عزوجل، عملی است که بنده بر آن مداومت داشته باشد؛ گرچه آن عمل اندک باشد».

این مسئله در بحث همدلی نیز صادق است. استمرار ارتباط‌های همدلانه از سوی دو طرف همدلی، تلاش مستمر برای حل ریشه‌ای مسئله به وسیله دیگران و نیز شرکت فرد همدلی شونده در فعالیتهای اجتماعی به شکل فعال، از عواملی است که می‌تواند دستاورد مزبور را محافظت نماید. بهره‌گیری از ارتباط‌های همدلانه به نوعی استفاده از سیستم‌های حمایتی است که در روانشناسی کاربردی از آن برای ضربه‌های روحی مانند افسردگی استفاده می‌شود.

عواطف، احساساتی هستند که در ارتباط با یک موجود زنده و ذی‌شعور دیگر در نفس انسان تحقق می‌یابد و وی را وامیدارد تا بنفع آن موجود دیگر گامی بردارد و یا حداقل با وی اظهار همدردی و همدلی یا احساس ترحم و یگانگی کند. نمونه ساده عواطف، انسی است که انسان با دوستان و خویشاوندان خود پیدا می‌کند. به دلیل اینکه یک انسان است و او را از تنهایی و وحشت بیرون می‌آورد، از دیدن او خوشحال می‌شود و از انس با او لذت خواهد برد (مصباح یزدی، اخلاق در قرآن، ۱۳۹۴: ج ۲ ص ۵۰).

و همچنین همدلی ارتباط بین فردی، افراد را تقویت می‌کند. احترام و اعتماد در بین افراد را افزایش می‌دهد. باعث افزایش مسئولیت‌پذیری در برابر دیگران می‌شود. بیماری‌های روان‌تنی، افسردگی و اضطراب را کاهش می‌دهد.

۲-۳. برطرف شدن کینه‌ها

هدیه دادن به انسان مومن، جهت اظهار دوستی و محبت و تأکید دوست داشتن یکی از مصادیق همدلی است. چرا که از این طریق انس و الفتی بین قلب‌های آنها ایجاد می‌شود که در گرفتاری‌ها و مشکلات بعدی آن‌ها را به یکدیگر نزدیک‌تر می‌کند. پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: با هم دوستی کنید و هدیه به یکدیگر بفرستید که کینه‌ها را برطرف می‌کند (حر عاملی، وسائل الشیعه، ۱۳۷۰: ج ۱۱، ص ۳۶۰).

«رسول اکرم صلی الله علیه و آله: لَا تَزَالُ أُمَّتِي بِخَيْرٍ مَا تَحَابُّوا وَ تَهَادَوْا وَ أَدَّوْا الْأَمَانَةَ؛ اُمَّت من تا هنگامی که یکدیگر را دوست بدانند، به یکدیگر هدیه دهند و امانتداری کنند، در خیر و خوبی خواهند بود» (همان، ج ۱۵، ص ۲۵۴).

همدلی دارای آثار مثبت فراوان دیگری همچون پیش‌گیری از رفتارهای ناخوشایند نسبت به یکدیگر، ایجاد تمایل برای مشارکت و همکاری با یکدیگر، کمک در تصمیم‌گیری صحیح، ایجاد امید و نشاط در زندگی و جلب رضایت خداوند است (دانشمند، ۱۴۰۰، ص ۸۹).

نتیجه‌گیری

در جوامع امروزی به دلایل مشکلات روزافزونی که برای خانواده‌ها وجود دارد، سبب شده است تا همدلی و صمیمیت میان آنان کم شود. همدلی سبب خواهد شد تا اعضای خانواده یکدیگر را درک کرده و عواطف و احساسات درونی خود را به جهت حمایت از یکدیگر در میان بگذارند. در آیات و روایات همچنین سخن علامه‌ی بزرگ مصباح یزدی (ره) از آثار همدلی بسیار صحبت شده است. مقاله‌ی حاضر نیز با توجه به مطالعات پیشین و منابع در دسترس به این نتایج رسیده است.

آثار همدلی در خانواده با تأکید بر آثار علامه مصباح یزدی شامل افزایش روزی است که انسان با همدلی به رحمت و رأفت خداوند که توسعه رزق است خواهد رسید. هدیه دادن نیز محبت و دوستی را در میان اعضای خانواده زیاد خواهد کرد. نفقه دادن به اعضای خانواده از موارد احسانی است که همدلی را در میان اعضای خانواده زیاد خواهد کرد.

و نیز همدلی موجب تحکیم روابط بین زوجین خواهد شد. همدلی از راه‌های ابراز محبت است که سبب خواهد شد عواطف بین زوجین بیشتر شود. همدلی سبب خواهد شد که تقویت اعتماد به نفس بین اعضا بیشتر شود، توجه به همسر و فرزندان و نعمات الهی سبب بروز همدلی خواهد شد. با همدلی روابط خانوادگی به دلیل رفتارهای حمایت کننده بهبود خواهد یافت. از آثار دیگر همدلی تقویت امنیت روانی است که آرامش بین زن و شوهر سبب ایجاد این امنیت خواهد شد. در خانواده‌هایی که همدلی وجود دارد اعضای خانواده احساس تنهایی نمی‌کنند، زیرا ارتباط‌های همدلانه‌ی آنان موجب این می‌شود که هیچ کدام احساس کمبود نداشته باشند. تقویت باورهای اعتقادی فرزندان در زیر سایه‌ی همدلی زوجین صورت خواهد گرفت و بستر مناسبی برای تربیت فرزندان ایجاد خواهد شد.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم
۲. نهج البلاغه
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم، «لسان العرب»، ج ۱۱، چ ۴، دارصادر، بیروت، ۱۴۱۴ ق.
۴. اصفهانی (راغب)، حسین بن محمد، «المفردات فی غریب القرآن»، چ ۳، دارالقلم_ اراشامیه، دمشق_ بیروت، ۱۴۱۲ ق.
۵. تمیمی آمدی، عبدالواحد، «تصنیف غررالحکم و دررالکلم»، ج ۱، چ ۱، دفتر تبلیغات، قم، ۱۳۶۶ ش.
۶. حر عاملی، محمدبن حسن، «وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه»، ج ۱۱، چ ۱، آل البيت الاحیاء التراث، قم، ۱۴۰۹ ق.
۷. دهخدا، علی اکبر، «فرهنگ فارسی»، مترجمان: سید جعفر شهیدی و دیگران، ج ۱، چ ۳، دانشگاه تهران، بی جا، تهران، ۱۳۸۵ ش.
۸. سیستانی، سید علی، «منهاج الصالحین»، چ ۵، مهر، قم ۱۴۱۷ ق.

۹. طریحی، فخرالدین، «مجمع البحرین»، ج ۵، چ ۲، کتابفروشی مرتضوی، تهران، ۱۳۷۵ ش.
۱۰. عمید، حسن، «فرهنگ فارسی عمید»، چ ۳، راه رشد، تهران، ۱۳۸۵ ش.
۱۱. فراهیدی، خلیل بن احمد، «العین»، ج ۴، چ ۲، هجرت، قم، ۱۴۱۰ ق.
۱۲. قائمی، علی، «خانواده و مسائل همسران جوان»، چ ۴، انتشارات امیری، تهران، ۱۳۶۲ ش.
۱۳. قرشی، علی اکبر، «قاموس قرآن»، ج ۱، چ ۶، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۱ ش.
۱۴. قمی، علی بن ابراهیم، «تفسیر قمی»، ج ۲، چ ۴، دارالکتاب، قم، ۱۳۶۷ ش.
۱۵. کوثری، یدالله، «بهداشت روانی خانواده»، ج ۱، چ ۳، زمزم هدایت، تهران، ۱۳۹۰ ش.
۱۶. مازندرانی، ابن شهر آشوب، «مناقب آل ابی طالب»، ج ۱۲، چ ۲، انتشارات علامه، قم، ۱۳۷۹ ش.
۱۷. مجلسی، محمدباقر، «بحارالانوار الدرر اخبار الائمة الطهار»، ج ۶۸ و ۴۶، چ ۴، الاسلامیه، تهران، ۱۴۴۰ ق.
۱۸. مصباح یزدی، محمد تقی، «انسان سازی در قرآن»، چ ۵، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم، ۱۳۹۳ ش.
۱۹. مصباح یزدی، محمد تقی، «اخلاق در قرآن»، ج ۲، چ ۸، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم، ۱۳۹۴ ش.
۲۰. مصباح یزدی، محمد تقی، «فلسفه اخلاق» چ ۲، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، قم، ۱۳۸۶ ش.
۲۱. مطهری، مرتضی، «مجموعه آثار»، ج ۱۹، چ ۴، انتشارات صدرا، تهران، ۱۳۷۸ ش.

۲۲. معین، محمد، «فرهنگ معین»، چ ۴، امیر کبیر، تهران، ۱۳۶۰ ش.
۲۳. مکارم شیرازی، ناصر، «تفسیر نمونه»، ج ۶، چ ۱، دارالکتب الاسلامیه، قم، ۱۳۷۴ ش.
۲۴. میبدی، احمد بن ابی سعد، «کشف الاسرار و عدة الابرار»، تحقیق: علی اصغر حکمت، ج ۸، چ ۵، امیر کبیر، تهران، ۱۳۷۱ ش.
۲۵. نوری طبرسی، حسین، «مستدرک الوسائل»، ج ۱۳، چ ۱، انتشارات موسسه آل بیت، قم، ۱۴۱۵ ق.
۲۶. واحدی نیشابوری، علی بن احمد، «اسباب نزول القرآن»، چ ۳، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۹ ق.
- تارنما:

۲۷. <https://hawzah.net>

۲۸. <https://www.ghbook.ir/index.php?lang=fa>